

Domokos Mariann

Propagandaponyvák a dualizmus kori Magyarországon

A História, Nóták a művelődés és a politika szolgálatában

A 19. század második felében a magyar paraszti művelődés gyökeres változásokon ment keresztül, és ennek egyik jellemzőjeként a korábban dominánsan orális jellegű népi/paraszti kultúra egyre jobban átalakult, köszönhetően az alfabetizáció és a nyomtatott írásbeliség térnyerésének. A század végére kezdtek beérni a magyar közoktatás polgári átalakítását célzó művelődéspolitikai folyamatok, és a kötelező népoktatás bevezetésének (1868. évi 38. tc.) révén mind szélesebb társadalmi rétegek kapcsolódhattak be az olvasáskultúrába.¹ Az olvasási készségek elsajátításának objektív lehetősége azonban nem jelentette azt, hogy a rendszeres olvasás iránti igény is azonnal kialakult volna,² már csak azért sem, mert a kulturális termékekkel kevésbé ellátott közösségek számára a nyomtatott olvasmányok sokáig anyagilag és intellektuálisan egyaránt elérhetetlenek, de legalábbis nehezen hozzáférhetőek voltak.³ Ennek felismerése eredményezte azt, hogy az olvasóvá nevelés programja és az olcsó könyvek kérdése a magyar értelmiségi közbeszédben a reformkor óta rendszeresen napirenden volt, amihez azonban sajtóságos módon társult az a félelem is, hogy a piaci keretek között működő és a korban nálunk is virágzó ponyvairodalom erkölcsileg káros hatású, és ezért üldözendő.⁴

A fentiekből kiindulva a 19. században különböző egyéni és intézményi elképzelések fogalmazódtak meg arról, hogy mi tekinthető a néptömegek számára megfelelő, az olvasás megkedveltetésére alkalmas, a befogadók morális és mentális horizontját szélesíteni képes olvasmánynak, nem különben arról, hogy miképpen érdemes azt hatékonyan terjeszteni. Abban azonban a század második felére társadalmi konszenzus alakult ki, hogy 1) a célközönség szellemi igényeihez

¹ A regionális különbségek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19. század harmadik harmadára, az iskolahálózat kiépülésével a széles tömegek számára megteremtődött az olvasóvá válás potenciális lehetősége. Lipták 2002: 119.

² A 19. század új olvasói között Nyugat-Európában a munkásosztály képviselői is megjelentek, a parasztság azonban ekkor még csak részben integrálódott az európai könyvolvasók táborába. Lyons 2000.

³ Kivéve azokat a kifejezetten a népi piacra szánt olcsó, populáris kiadványokat, amelyek Európában a kora újkortól kezdve hatalmas példányszámban voltak jelen, és sokak számára kizárólagos olvasmányélményt nyújtottak (Chartier 2000: 308). Az utcai irodalom több évszázados történetének magyar vonatkozásokra is kitérő nemzetközi áttekintése: Atkinson–Roud (eds) 2019.

⁴ Különösen gyakran merültek fel erkölcsi aggályok a betyárok (Rózsa Sándor, Angyal Bandi stb.) rablótetteiről szóló olvasmányokkal szemben.

alkalmazkodó megfogalmazásban kell tálalni az egyébként 2) kontrollált, megfelelő irányú és befogadható tartalmú olvasmányokat, amelyek sikeressége tekintetében 3) döntő tényező a terjesztés módja, valamint alacsony ára.⁵

Noha a nyomtatott könyv az egyházi és világi autoritások kezében korábban is a társadalmi nevelés eszközeként funkcionált,⁶ a kommunikáció történetében fontos jelenség az, amikor az elit értelmiség tagjai, különösen a művelődéspolitikai szakemberek és a kormányzat képviselői a 19. században tudatosan fordultak az alsóbb társadalmi rétegek recepciójára számító populáris olvasmányok, kinyomtatványok és ponyvák (röplapok, füzetes kiadványok, kalendáriumok stb.) felé annak érdekében, hogy azokon keresztül minden korábbi kísérletnél hatékonyabban szólítsák meg üzeneteikkel a tömegeket.⁷ Társadalom- és médiatörténeti szempontból is jelentős, ám kevésbé reflektált esemény a ponyvairodalom állami használatba vétele, amikor tehát a szélesebb társadalmi rétegek olvasmányigényének megteremtésén és az általános műveltségi szint emelésén túl konkrét politikai-ideológiai elképzelések közvetítésére is kezdték felhasználni az olcsó, néhány lapos, könnyen hozzáférhető populáris kiadványokat.

A tömegkommunikáció ezen fajtájának propagandafunkciói magyar viszonylatban a 19. század utolsó harmadától kezdve már jól dokumentálhatóak.⁸ Ennek fényében írásom kettős célt tűzött ki maga elé. Elsődleges szándéka, hogy ráirányítsa a figyelmet egy szinte ismeretlen ponyvairodalmi kiadványfajtára, a direkt népművelő és propagandaszempontok figyelembevételével készült és tömegesen terjesztett, államilag szubvencionált ponyvafüzetek forráscsoportjára. Emellett egy konkrét, a treforti művelődéspolitikai szolgálatába állított ponyvasorozat könyvészeti feltárása és részletes bemutatása segítségével a ponyvanyomtatványok társadalomtörténeti forrásértéke mellett is szeretne érveket felsorakoztatni.

Terminológiai javaslattal élve *propagandaponyvának* nevezem ezeket az olvasmányokat, amelyek tehát a korszakban népszerű, piaci logika mentén szerveződő és működő, kiadóiknak jelentős hasznot hajtó, ám az értelmiség szemében kifejezetten károsnak tekintett ponyvanyomtatványokkal *szemben*, azok kiszorítása érdekében a hatalmi elit irányításával és támogatása révén jöttek létre és terjedtek

⁵ Itt jegyzem meg, hogy Majer István már 1848-ban felhívta Eötvös József figyelmét „a jó és olcsó könyveket kiadó egyletek” fontosságára. Majer 1848: 113. A károsnak minősített ponyvairodalmi művek megnevesítését célzó 19. századi hazai törekvésekről: Lengyel 1982; Farkas 2020; Domokos 2023a: 141–155.

⁶ Wittmann 2000: 324.

⁷ A sajtóban rejlő propagandalehetőségeket már korábban is felismerték (Jowett–O’Donnell 2015: 106–108), magyar kormányzati kiaknázásáról lásd például: Deák 2018; Deák–Tamás 2021.

⁸ Ennek ellenére a népművelő ponyvák vizsgálata, mint a népszerű, populáris irodalom sajátos és gazdag, autoriter médiumként értelmezhető forráscsoportja alig van jelen a magyar szakirodalomban. Kivételként kell említeni Lengyel András úttörő tanulmányát (Lengyel 1982), amely jelen dolgozat számára is iránymutatásul szolgált. Császtvay Tünde a professzionalizálódó irodalommal összefüggésben érintette a kérdést (Császtvay 1997: 61–64; Császtvay 2011: 601–604), és essz tanulmányok készültek Vikár Béla állami megrendelésre készült költeményeiről, amelyek a polgári házasság intézményét, a valutareformot és a kolera elleni védekezést propagálták (Domokos 2021a, 2021b, 2023).

el. A ponyva megnevesítésére irányuló kormányzati művelődéspolitikai törekvések több kiadványsorozatban, valamint számos önálló kötetben öltöttek testet a vizsgált korszakban, és sok millió példányban jutottak el a vásári ponyvaárusok, házaló kereskedők, nem mellesleg pedig az állami és egyházi intézményrendszer csatornáin keresztül, illetve gazdasági és művelődési egyesületek közvetítésével a kisebb településekre, tanyákra is.⁹ A dolgozat e jórészt feltáratlan kiadványtípusból egyetlen korpuszt, a több mint kétszázötven füzetet számláló *Históriák, Nóták* elnevezésű, illusztrált ponyvasorozatot mutatja be, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) irányításával és támogatásával jelent meg Méhner Vilmosnál a *Magyar Mesemondó* ikersorozataként 1886 és 1904 között. Írásom e korpusz ismertetésével szeretne rámutatni a ponyvák társadalmi és hatósági kontrolljának igényére, történeti fejlődésére és korabeli működési mechanizmusaira.¹⁰

KÖZVETLEN ELŐZMÉNY: A JÓ KÖNYVEK A MAGYAR NÉP SZÁMÁRA

A természettudós, néprajzkutató és politikus Herman Ottó 1895. február 8-án elhangzott képviselőházi beszédében, hangsúlyozva a népművelő olvasmányoknak a felnőttoktatásban játszott szerepét, a következő gondolatokat fogalmazta meg:

„Valamikor a nép egyes tömegeit és rétegeit egyetemes szokások, erkölcsök, ismeretek, fölfogások erősen összetartó, jóformán egységet tevő testekké forrasztották össze. [...] Ma ez az egységes test atomokra bomlik. Minden egyes ember magának él. A köz nem dominálja. Még nem vagyunk egészen ott. De ehhez az individualizmus-hoz közeledünk [...]. Az iskola még nem elég erős erre a nagy szerepre. A lelkész már nem elég erős. A véletlenre bízunk mindent. Ebből a szempontból nézve, a népies olvasmány rendkívül fontos valami. Csakúgy, mint a népies újság.”¹¹

Idézett parlamenti beszédével Herman az akkori közoktatásügyi miniszter figyelmét kívánta felhívni a népies olvasmányok támogatásának fontosságára. Az államilag szubvencionált ponyvairodalom azonban a századvégi Magyarországon már régóta működő gyakorlatnak számított, és egyik legegkőtelezettebb támogatója Trefort Ágoston, az 1872–1888 közötti időszak vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.¹²

⁹ Ezek a mentalitásformáló, ismeretterjesztő, populáris olvasmányok az ideális állampolgár eszményképét tükrözték és a paraszti polgárosodást ösztönözték, a társadalmi átalakítás hatékony eszközeként ugyanakkor mintaként szolgáltak egy másfajta, a szocialista kultúrforradalom későbbi népművelő stratégiáihoz. Vö. Ispán 2020: 123–138.

¹⁰ A sorozat eddigi legteljesebb könyvészeti leírását lásd az *E-függelék*ben. A dolgozatban sorozati számmal hivatkozott kiadványok bibliográfiai feloldását is ott adom meg.

¹¹ Herman 1895.

¹² A propagandaponyvák megrendelői között azonban sok más kormánypolitikust is találunk a korszakban (Wekerle Sándor, Bánffy Dezső, Hieronimy Károly, Szapáry Gyula stb.).

A károsnak tekintett ponyvanyomtatványok elleni küzdelem állami elköteleződésére bizonyíték egy 1877-es miniszteri rendelet is, amelyben Trefort az egyházmegyei hatóságokhoz és a tanfelügyelőkhöz fordult: nép- és iskolai könyvtárak felállítását javasolta a ponyvairodalom kiszorítása és a „jobbirányú népies olvasmányok megkedveltetése” érdekében.¹³ Azt az elképzelést, ami szerint a kárhozatos olvasmányokkal szemben formailag ahhoz hasonló, ám ellenőrzött tartalmú, új ponyvairodalommal kell küzdeni, Kossuth Lajos fogalmazta meg talán legnagyobb hatással egy 1878 őszén megindított népies lap kapcsán:

„[...] kifejezést akarok adni azon nézetemnek, hogy az újság nagyon jó, nagyon szükséges, de magában még nem elég a kárhozatos ponyvairodalom legyőzésére. – Szeget szeggel. A hasonszenvi gyógymód e járványos betegségnél is a legsikeresebb. A ponyvairodalom nem azért kárhozatos, mert ponyvairodalom, hanem mert rossz. Miszerint a siker teljes legyen: *a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal is meg kellene támadni*, nem csak újságra szorítkozni.”¹⁴

Kossuth elképzelésének lényege tehát az volt, hogy ha a külső formában a vásári ponyvához hasonlító jó ponyvafüzetek elkeverednek a kedvelt, inkriminált ponyvák között, akkor a nép majd észrevétlenül rászokik a jobb, erkölcsös irányú és hasznos tartalmú olvasmányok fogyasztására. A Kossuth által megfogalmazott ponyvanemesítés tervét legkövetkezetesebben az 1882-ben megindult, *Jó könyvek a magyar nép számára* című vállalkozás érvényesítette, amelynek létrejöttében közvetve, terjesztésében pedig közvetlenül a hazai tanítószolgálat is fontos szerepet vállalt. A magyarországi tanítótestületek 1881. augusztus 16-ai nagygyűlése úgy határozott, hogy felkéri „a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter urat, gondoskodni megfelelő és olcsó iratoknak kiadásáról is, mely intézkedés által a nép erkölcsét és gondolkodását megméltelyező ponyvairodalmat is leszoríthatni hiszi”.¹⁵

Ezzel párhuzamosan folytak a minisztériumi egyeztetések a ponyvairodalom átalakítása érdekében.¹⁶ Visszaemlékezése szerint P. Szathmáry Károly,

A témáról bővebben: Domokos 2021a: 357, 362; Domokos 2021b: 225; Domokos 2023a: 157.

¹³ 1238/1877. sz. VKM miniszteri rendelet (kelt 1877. január 17-én). *Budapesti Közlöny* 1877. február 4. 27. 869. A „jó” könyvek népszerűsítésének szándéka szorosan kapcsolódott a népkönyvtárak felállításának az ügyével, amelyet a ponyva legyőzése érdekében a korabeli művelődéspolitikai prioritásnak tekintett (Dolinay 1879). Trefort művelődéspolitikájáról részletesen: Mann 1982: 134–138.

¹⁴ Kossuth Lajos levele Bodon Józsefhez, a *Mulattató Újság* szerkesztőjéhez 1879. február 28. Collegno. Közölve: „Kossuth Lajos a népies irodalomról” *A Hon* 1880. március 21. (18.) 70. [2.] Újraközlés: Kovács 1970: 129–132. (Kiemelés tőlem – D. M.)

¹⁵ N. N. 1881: 619.

¹⁶ 1882. január 7-én Trefort megbízásából a „ponyvairodalom megszüntetése tárgyában [...] Gönczy Pál miniszteri tanácsos elnöklete alatt értekezlet volt, melyen az írói kör részéről Komócsy József és P. Szathmáry Károly vettek részt”. *Pesti Napló* 1882. január 10. (33.) 10. [2.].

a kisdedovási miniszteri biztosa¹⁷ Gönczy Pál¹⁸ és Buzogány Áron¹⁹ közbenjárásával érte el Trefortnál, hogy a *Jó könyvek...* koncepciója állami támogatásban részesüljön.²⁰ A sorozat szerkesztői kezdetben P. Szathmáry és Komócsy József voltak.²¹

P. Szathmáry eredeti terve az volt, hogy a jó ponyvák terjesztésére a tömegigényeket sikeresen kielégítő (részben éppen a leszorítandó kiadványokat ontó), Buczászky Alajos által alapított kiadót kell megnyerni, erre azonban a cég – tekintettel saját üzleti érdekeire – nem volt hajlandó.²² Ezt követően a minisztérium megbízottjai a Révai testvérek kiadójához fordultak, akik elfogadták a felkérést, és 1882 márciusában előterjesztést készítettek a vállalkozás megvalósításának feltételeiről.²³ Szerencsés módon fennmaradt a *Jó könyvek...* kiadói szerződése, mely a Révai testvérek és a szerkesztő, P. Szathmáry Károly között 1882. június 18-án kelt Budapesten „a ponyvairodalom káros hatásának orvoslása céljából megindítandó vállalatnak létesítése” tárgyában. E szerződés két évre vonatkozóan évenként tíz-tizenöt, egy-másfél ív terjedelmű illusztrált füzet kiadásáról szólt. A dokumentumból kiderül, hogy a szerkesztő kötelezte magát (az előállítási költségek megtérítése mellett) minden füzetből ingyenesen kiosztandó tízezer példány átvételére.²⁴ Az állam a vállalat erkölcsi támogatása mellett ezeknek

---

A sajtóértesülések szerint ekkor „csak a főbb elvekre nézve történt megállapodás”. *Néptanítók Lapja* 1882. január 14. (15.) 2. 28.

¹⁷ P. Szathmáry Károly (1831–1891) képviselő, író, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, az Országos Kisdedóví Egyesület alapítója.

¹⁸ Gönczy Pál (1817–1892) pedagógus, a magyar népoktatásügy meghatározó alakja, Eötvös, majd Trefort minisztersége alatt a népoktatással foglalkozó ügyosztály vezetője, államtitkár, a népoktatással kapcsolatos rendeletek és tantervek kidolgozója. A ponyvák megreformálásában játszott szerepéről: Peres 1890: 112. Egy néptanítóknak szóló cikkében Gönczy a következőképpen jellemezte az „irodalmi maszlagot”, azaz a ponyvairodalmat olvasó közönséget: „Amint tehát a vásárokon özönével kiterített rettenetes istóriákat, szerencsét hozó álmoskönyveket, szerencsekereket, abrakadabra mondatokkal bélelt nyomtatványokat meglátja, mohón belemarkol s nem sajnálva a két krajczárokat, egész könyvtárt összevásárol, azután odahaza téli esteken a fonókákban, kalákákban, vasárnap templom után, egész élvezettel olvasgatja azokat s mások mulattatására fel is olvassa.” Gönczy 1885: 834.

¹⁹ Buzogány Áron (1834–1888) 1868-tól a VKM hivatalnok, titkár majd osztálytanácsos, Gönczy Pál ügyosztályán dolgozott. Ferenc 1895: 77.

²⁰ P. Szathmáry 1884: 216–217, 220–221. A sorozat indításáról Mikszáth Kálmán is megemlékezett: Mikszáth 1973.

²¹ Komócsy József (1836–1894) költő, újságíró, tanító, a Petőfi Társaság alelnöke.

²² A korabeli sajtóban gyakran hivatkozott toposz szerint a ponyva elleni küzdelem első számú célpontjai a Buczászky által kiadott, „métélyes” Tatár Péter-féle ponyvafüzetek voltak. A Tatár Péter (Medve Imre) által írt ponyvakiadványokról: Mikos 2015. Buczászkyék megnyerésének ötletét a Magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán ismételt felvetette Pulszky Ferenc. Szádeczky 1885: 195; Domokos 2023a: 152–153.

²³ Révay 1920: I. 92. A sorozat kiadásáról és konfliktusairól részletesen beszámol Révay Mór János (uo. 91–105).

²⁴ OSZK Kt. Fond 5/54. P. Szathmáry Károly szerződése a Révai testvérekkel. Budapest, 1882. június 18. Szerződés 6. pont.

a példányoknak a felvásárlását,²⁵ valamint a szerzők és az illusztrátorok díjazását vállalta magára.²⁶

A vállalkozás, amely nagy állami szubvencióval és még nagyobb ambícióval 1882 novemberében jeles (bár az akadémiai körökbe nem feltétlenül tartozó) magyar írók, költők és grafikusok részvételével indult útjára, néhány évnyi működés után azonban sajnálatos módon megbukott. A legnehezebb feladatot a kiadó számára a művek terjesztése jelentette, az olvasáskultúrában ekkor megjelenő kis pénzü olvasóréteg elérésére ugyanis a könyvterjesztés korábbi csatornái nem voltak alkalmasak. A Révai testvérek ugyan rendelkeztek a könyveket házhoz szállító utazó ügynökosztállyal,²⁷ illetve az Első Magyar Állami Biztosító Társaság igazgatósága is utasította saját ügynöki hálózatát a *Jó könyvek...* terjesztésére, a kortárs beszámolók szerint a kiadványok mégsem jutottak el a célközönséghez.²⁸ A sorozat szerkesztését tisztázatlan körülmények között 1886-ban Trefort elvette P. Szathmárytól, és saját emberére, a népművelési szakember Ferenczy József-re bízta (az ő pályájáról a későbbiekben még lesz szó). Az új szerkesztő a hatékonyabb terjesztés érdekében a kiadványsorozatot másik kiadónál, a népies kiadványairól ismert Méhner Vilmosnál folytatta,²⁹ emellett pedig a korábbi koncepciót megreformálva újabb népművelő ponyvasorozatokat is útjukra indított.

²⁵ A szerződés rögzítette a közös egyetértéssel megállapított előállítási költségeket: „egy ivnyi terjedelmű füzeteknél ivenként és példányonként [...] egy és nyolctized krajczárban, másfélívnyi terjedelmű füzeteknél [...] két és hét tized krajczárban számíttatik”, emellett a szerkesztő hozzájárulását adta, hogy a kiadó felszámíthat „egyíves füzetenként egytized, másfél íves füzetenként kéttized krajczárt a kiadó nyugtabélyegek és egyéb költségek ellenértékéül, így az előállítási költséget az egyíves füzeteknél [...] egy és kilenc tized a másfél íveseknek 2 és 9/10 krajczárra emelheti”, azaz kerekítve 2–3 krajczárban állapították meg a füzetek előállítási költségét. (Az egyes, 16–32 oldalas füzetek eladási ára terjedelemtől függően általában 5–6 krajczár volt.) OSZK Kt. Fond 5/54. Szerződés 7. pont.

²⁶ Révay 1920: I. 92. Császtvay Tünde hívta fel a figyelmet egy levélre, amelyben a szerkesztő Tolnai Lajost invitálta, hogy írjon a *Jó könyvek...* számára (Császtvay 1997: 65). A kéziratos levélből idézem: „Trefort elvállalta azon kötelezettséget, hogy az írók díjazására nyomott ivenként 50 frt-ot, – a verses művekért 100 frtot ad tiszteletdíjjul; kiadót és colporteurt is találtam a Révay testvérekben.” OSZK Lt. P. Szathmáry Károly Tolnai Lajoshoz, Budapest 1882. június 12.

²⁷ A Révai intézet önálló utazó ügynökeiről egy keltezetlen, négyoldalas nyomtatványból többek között az is kiderül, hogy az osztály vezetője a könyvügynököket szervezett oktatásban is részesítette. (OSZK Kt. Fond 5/51. Révai testvérek irodalmi intézete. Bizalmas értesítés kiadványai terjesztésére vonatkozólag. Az „irodalmi hírvivőkről” az értesítés 11. pontja szól.)

²⁸ „Nem jutott a nép közé, mert nem került a ponyvára, hanem a könyvárusok legmagasabb polczaira, a hol a hortobágyi csikós, a csöngőlei tanyás gazda, a falusi kisbíró és harangozó nem ke-resték, mert ez a közönség nem a könyvárusoknál szokta beszerezni a téli hosszú estékre szolgáló olvasmányait. Az iskoláknak szétküldött füzeteket pedig a felekezeti oppositio sanda gyanakvással vizsgálta s mihelyt néhány kifogásolható kifejezést nyomozott ki bennök, üldözte és rossz híret költötte az egész vállalatnak.” Ferenczy 1891: 210. Révay szerint egy másik kiadó, Méhner Vilmos intézett vádiratot ellenük a miniszterhez: Révay 1920: I. 103.

²⁹ A *Jó könyvek...* sorozatban 1910-ig összesen nyolcvan füzet jelent meg.

HISTÓRIÁK, NÓTÁK ÉS MAGYAR MESEMONDÓ: A NÉPIES NYOMTATVÁNYOK ÚJ KORSZAKA

Fentebb igyekeztem bemutatni, hogy amikor Ferenczy József megkapta Trefort Ágostontól a felkérést népies ponyvairodalom szerkesztésére, már évek óta formálódott a populáris olvasmányok állami támogatásának a rendszere. Ferenczy a művelődéspolitikai szempontokat maximálisan szem előtt tartva fejlesztette tovább a propagandaponyvák programját, és minden lehetséges módon népszerűsítette is azt. Szerkesztésében és Méhner Vilmos kiadásában 1886 nyarán párhuzamosan, egymás hatását erősítve jelentek meg a két új ponyvakiadvány-sorozat, a *Magyar Mesemondó*, valamint a *Históriák, Nóták* első füzetei, amelyek szemléletükben egymással azonos, könyvészetileg és tipográfiaileg azonban különböző, önálló sorozati számozással ellátott korpuszokat takarnak.³⁰

Pogány Péter etnográfus-irodalomtörténész szerint e két sorozat korszakváltást jelentett a magyar népies ponyvairodalomban, ezt a felismerést azonban önálló vizsgálatok – Lengyel András már említett tanulmányát leszámítva – szinte egyáltalán nem követték.³¹ A *Magyar Mesemondó* füzeteinek tanulmányozása során Lengyel rámutatott a két sorozat összefüggéseire: „a *Nóták és históriák* tulajdonképpen a *Magyar Mesemondó* könnyebb fajsúlyú, kiegészítő sorozata volt”, amelyeket Lengyel szerint érdemes volna együtt tárgyalni.³² A *Magyar Mesemondó* és a *Históriák, Nóták* (a továbbiakban MM és HN) valóban azonos szerkesztői koncepció mentén készült, hasonló ideológiát és tematikát képviselt, szerzőik egy része is azonos volt, a sorozatok egyes darbjai pedig egymás mellett voltak jelen a magyar könyvpiacra. A különbséget első sorban a terjedelemben, az árban és a megjelenített műfajokban³³ lehetett felfedezni. A rövidebb, fél ív terjedelmű (nyolcoldalas) és olcsóbb (kétkrajcáros) HN-kiadványokon a sorozatcím sehol nincs feltüntetve, ellentétben az egyíves, négykrajcáros MM-füzetekkel.³⁴ Ez az

³⁰ Pogány Péter értesülései szerint a *Magyar Mesemondó* 1885-ben, míg a *Históriák, Nóták* 1887-ben indult el (Pogány 1978: 316), ezeknek az adatoknak azonban ellentmond a korabeli sajtó-recepció, amely szerint a két füzetesorozat egymással teljes szinkronban indult. A magyar könyvkereskedők közlönye 1886 augusztusában az újonnan megjelent kiadványok között említi meg a *Magyar Mesemondó* első négy, valamint a *Históriák, Nóták* első nyolc füzetét. *Corvina* 1886. augusztus 10. (9.) 22. 1–2.

³¹ Pogány 1978: 318.

³² Lengyel 1982: 46. Tekintettel arra, hogy Lengyel az MM könyvészeti adatainak teljes feltárását elvégezte, jelen dolgozat a másik, reflektálatlan sorozatra koncentrálna.

³³ A HN nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a népdalok „trágár tartalmát” jó nótákkal helyettesítse, így rendszeresen jelentek meg a sorozatban többnyire közismert dallamokra írt (nótajelzéssel is ellátott) műdalok. E kiadványok többsége címválasztásban valamely etnikai vagy földrajzi régióra utalt (pl. *Székelly nóták* 17. sz., *Bácskai nóták* 25. sz., *Marosmenti nóták* 65. sz., *Balatonvidéki dalok* 86. sz. stb.). Ferenczy a dalkultúra megnevesítéséről, valamint a nép műköltészethez szoktatásáról szóló elképzeléséről: Ferenczy 1891: 210.

³⁴ A korabeli sajtóbeszámoló és a szerkesztői jelentések, a bibliográfiai, valamint a szakirodalmi említések többféleképpen hivatkoznak a sorozatra, ezért külön feladat volt a címének megállapítása, amelyhez a cég üzleti irataiban (OSZK Kt. Fond 2/1105.) és a Méhner által közölt

oka annak, hogy gyakran az utóbbi címével utalnak mindkét sorozatra, így az MM elnevezés időnként a HN füzetek megjelölésére is szolgált.

A SZOROZAT(OK) SZERKESZTŐI KONCEPCIÓJA

Mindkét ponyvakiadvány-sorozatot Ferenczy József (1855–1928) író, irodalomtörténész, pedagógus és népművelési szakember szerkesztette Trefort Ágoston felkérésére, közel két évtizeden keresztül. Okulva az elődök kudarcából, Ferenczy új sorozataiban a *Jó könyvek*... kiadványaihoz képest tartalmilag, formailag és a terjesztés szempontjából egyaránt fontos változtatásokat eszközölt.³⁵ Szíviügyének tekintette és külön jutalmazás nélkül végezte ugyan a szerkesztői feladatokat,³⁶ korántsem volt azonban magától értetődő, hogy miként kell hatékonyan megszólítani a köznépet a populáris olvasmányokon keresztül.³⁷ Ferenczynek jó rálátása volt a hazai közoktatás állapotára. Gyakorló pedagógusként (tanított a fehértemplomi gimnáziumban, a kolozsvári egyetemen, a budapesti Műegyetemen) belülről ismerte a hazai oktatási rendszer problémáit, ennél is fontosabb azonban, hogy az Országos Közoktatási Tanács (OKT) tisztségviselőjeként munkaköri kötelessége volt a közoktatásügy figyelemmel kísérése.³⁸ Ferenczy a tanács jegyzőjeként dolgozott, amikor elkezdte szerkeszteni a sorozatokat, és e körülmény nem mellékes a ponyvák koncepciójának és tematikájának kialakításában.

---

hirdetésekből (például az MM 17. sz. füzetének két utolsó számozatlan oldala [Kiss: é. n.] tükröződő kiadói szándékot vettem alapul.

- ³⁵ Ezek lényegét ő maga foglalta össze: „Első követelménynek tekintetem az új vállalatnak új címet adni, mert csak egy félig megbukott vállalatnak is folytatása szerencsétlen kezdet. Meg az olyan cím, hogy könyvek, nem is való a népek. A nép szereti a mesét, regét, nótát, históriát, rigmust, de könyvet nem igen keres [...] A második főkövetelmény volt, hogy a vállalat prosperálhasson, az elterjesztésnek legalkalmasabb módja. Könyvárusok útján való terjesztése eredménytelén volna, mert a nép nem járja a könyvárus boltokat [...] Oly kiadó biztosíthatja tehát elterjedésüket, a ki a vásárokra, búcsukra járó, házaló könyvkereskedőkkel áll összeköttetésben. [...] A füzetek kiállítása tekintetében alkalmazkodni kellett a régiekhez [a kelendő populáris kiadványokhoz – D. M.]; alak, nyomtatás, illusztráció, papír, szóval az egész külső kiállítás nem lehet más, mint a régi füzeteké volt [...] Így aztán könnyen elkeveredhettek a *Magyar Mese-mondó* füzetek a régi ponyvairodalmi termékek között. Mert be kellett csempészni közéjük, hogy azok elterjedését és hatását ellensúlyozzuk.” Ferenczy 1891: 210.
- ³⁶ Ennek elismeréseként Trefort nyilvánosan is méltatta Ferenczy ezirányú tevékenységét: *Nemzet* 1887. március 7. (6.) 1623. 1.
- ³⁷ Ferenczy a Magyar Paedagogiai Társaság egyik ülésén fogalmazta meg: „De hogyan szóljunk a ponyvairodalom közönségéhez? ahhoz, a melyhez nem jut el semmiféle folyóirat, semmiféle hírlap, semmiféle más sajtótermék, mint legfeljebb *imakönyv* meg *kalendárium* s ezenkívül a vásáron beszerzett s a téli hosszú estére szolgáló *rigmus*, melyet elő-elő vesz gazd'uram a mestergerendáról, egy párszor hozzáüti csizmaszárához, hogy az egész nyáron át rázkódott port leverje róla s aztán belefog olvasásába újra meg újra; – mert érdekes az a historia.” Ferenczy 1893: 268. (Kiemelés az eredetiben.)
- ³⁸ Az OKT a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó-véleményező szerve volt, iratanyagának jelentős része sajnós megsemmisült. A fennmaradt iratok őrzési helye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (K 306).

A korszak művelődéspolitikájának kiemelt feladata volt a modern közoktatás kiépítése, a kötelező népoktatás és a felsőbb iskolák intézményrendszereinek megteremtése. Ezek mellett a felnőttoktatás kérdésének rendezése az anyagi lehetőségek korlátozott volta miatt háttérbe szorult, az iskolán kívüli népoktatás ügyét az elszánt egyéni kezdeményezések (pl. Türr Istváné vagy Irányi Dánielé) ellenére sem sikerült jogszabályi úton megoldani. A problémával a közoktatási tárca is tisztában volt, és talán nem tévedünk nagyot akkor, ha azt állítjuk, hogy a népművelő ponyvasorozatok támogatásával Trefort éppen e hiány pótlására törekedett.³⁹ Jogszabályok helyett társadalmi úton, irodalmi eszközökkel, a ponyva megnevelésével képzelte el az oktatási rendszeren kívüliek műveltségének emelését és mentalitásának átformálását. Nagyon tanulságos az, ahogyan a sorozatszerkesztő Trefort felnőttoktatásra vonatkozó elképzeléseit interpretálta, utalva a miniszter propagandaponyvákhoz való viszonyára és létrejöttükben játszott konkrét szerepére:

„Nem elégedett meg [Trefort] csak a tanköteles gyermekek iskolába-járatásával, hanem a nép felnőtteinek művelésére is tett intézkedéseket. Hányszor fakadt panasza a betyárromantika térfoglalása miatt, mily sokszor emlegette fájdalmasan a nép egészséges eszejárásának a káros olvasmányok által való elforgatását. Menynyi kidolgozásra való témát kaptam tőle a nép számára, mely apró olvasmányokat ő maga is javíthatott, módosított.”⁴⁰

E sorok arról árulkodnak, hogy a Ferenczy által szerkesztett ponyvakiadványok programjára Trefort Ágostonnak közvetlen ráhatása volt, *expressis verbis* témajavaslatokkal szolgált, sőt, tevőlegesen is részt vett a ponyvára szánt szövegek létrehozásában, azaz a sorozatot nem csupán anyagilag támogatta, hanem elvi-ideológiai szempontból befolyásolta is. Amellett kívánok ezzel érvelni, hogy a Méhner Vilmosnál megjelent népművelő ponyvák a kultúra- és normaközvetítés olyan különleges, irányított módját képviselték a 19. század végén és a 20. század elején, amely tökéletesen illeszkedett a korszak művelődési politikájába, és amelyet hatékony kommunikációs eszköznek tekintettek a pusztán kormányzati intézkedésekkel egyáltalán nem vagy nem megfelelően kezelt társadalmi problémák megoldására.

A HISTÓRIÁK, NÓTÁK SZERZŐI, MŰFAJAI, TEMATIKÁJA

A sorozat fennmaradt, kétszázötvennél is több darabját áttekintve megállapítható, hogy a HN létrehozásában közel száz, részben álnéven publikáló, többnyire középosztálybéli szerző működött közre, akiknek jelentős része gyakorló

³⁹ A népnevelés feladata Trefort szerint több a pusztai iskolai tananyag oktatásánál, fő célja a nép erkölcsi, értelmi, egészségi és gazdasági állapotának javítása (Mann 1982: 110). Erre vonatkozó elképzeléseit többször is kifejtette, lásd például: Trefort 1888: 187.

⁴⁰ Ferenczy 1899: 74–75.

pedagógusként, illetve hírlapíróként tevékenykedett a vizsgált időszakban.⁴¹ Az alkotók többsége az 1840–1860-as években született generációt képviseli, sokan közülük az évszázad utolsó harmadában hosszabb vagy rövidebb ideig a fővárosban tartózkodtak egyetemi hallgatóként vagy különböző sajtóorgánuk körül csoportosulva. Több szerző az 1876-ban alapított Petőfi Társaságnak is a tagja volt.⁴² Elismert kortárs írók és költők (Jókai Mór, Benedek Elek, Pósa Lajos) mellett számos, kevésbé ismert szerzőről is tudunk (Rudnyánszky Gyula, Hajnóczy Rajmund József, Csengeri János, Lakatos Sándor, Váradi Antal, Versey György, Szabó Tamás), rajtuk kívül a pedagógiai, tanügyi, egészségügyi, természettudományi és gazdasági szakírók is nagy számban képviselték magukat (Kiss Áron, Bókay János, Kriesch János, Herman Ottó). A HN sok szerzője közvetlen kapcsolatban állt a politikai elittel, vagy maga is aktív politikusként (az országgyűlési képviselő Ábrányi Emil, Benedek Elek, Herman Ottó, Kada Elek, Pap Zoltán), vagy a kormányt kiszolgáló hivatalnok-szervezet tagjaként tevékenykedett.⁴³ Az alkotók között (legalább) hét nő is volt (Harmath Lujza, Melha Kálmánné Szaák Lujza, Horváth Böske, Gaal Mózesné Putkovszky Gizella, Rakodczay Pálné Mihálka Rózsa, Farkas Mihályné Kenessey Gizella, valamint, Bogdánovics György álnéven Beksics Gusztávné Bogdanovich Krisztina), többségük saját szerzeménnyel jelentkezett.⁴⁴

A szövegek mellett a szerkesztő gondot fordított a kiadványok illusztrálásra is, hiszen az adta a ponyvák egyik fő vonzerejét. Valamennyi füzetet legalább egy, a címlapon elhelyezett képpel adták közre, ezzel is a szövegek értelmezését és kellendőségét kívánták előmozdítani.⁴⁵

Lengyel András Méhner Vilmos népművelő ponyvafüzeteinek a befolyásolási szándékok szerinti csoportosítására a következő tematikus-funkcionális rendszert alakította ki: 1. a műdalokat közlétező füzetek funkciója az ízlésnemesítés és a szépirodalom fogyasztásának előkészítése volt; 2. a felvilágosító, ismeretterjesztő alkotások a korszerű egészségügyi és gazdálkodási ismeretek népszerűsítése érdekében íródtak; 3. kísérleteztek az irodalmi és a történelmi tudat átalakítására szolgáló szövegekkel; 4. az állampolgárrá nevelés jegyében íródott számos

⁴¹ A szerzők egy része az MM-ben is sokat publikált (például: Csengeri János, Gaal Mózes, Rudnyánszky Gyula és Vozári Gyula).

⁴² Ábrányi Emil, Endrődi Sándor, Jakab Ödön, Lampérth Géza, Pap Zoltán, Prém József, Szabó Endre, Váradi Antal, Versey Gyula stb.

⁴³ Ferenczy József mellett szintén az OKT tisztviselője volt Baló Tasziló, Németh Ignác pedig a miniszterelnökségi sajtóosztály alkalmazottja volt. Említést érdemel, hogy Endrődi Sándor a képviselőház naplójának szerkesztőjeként is működött. (Itt jegyzem meg, hogy a *Jó könyvek...* sorozat elindítója, P. Szathmáry Károly korábban ugyancsak szerkesztője volt az országgyűlés képviselőházi naplójának, Vikár Béla pedig parlamenti gyorsíróként tevékenykedett akkor, amikor a kormány propagandaponyvák készítésével is megbízta.)

⁴⁴ Kivételt csak Harmath Lujza Tolsztoj-fordításai jelentenek (145. sz.). Két szerzőnő feltehetőleg férje révén vonódott be a vállalkozásba, Gaal Mózes és Rakodczay Pál ugyanis szintén publikált a sorozatban.

⁴⁵ A kiadványokat magyar festőművészek és grafikusok illusztrálták, a fennmaradt füzeteken egyelőre csak Juszkó Béla és Zichy (Mihály?) szignóját fedeztem fel (lásd a 18. és a 70. sz. füzetet).

mű, amelyek a társadalmi szabályok és intézmények fontosságát hangsúlyozták.⁴⁶ A sorozat teljes tartalomelemzésére – bármennyire is izgalmas feladat lenne – ehelyütt nincs mód, a füzeteket végigolvasva ezúttal csupán néhány megjegyzéssel és adattal szeretném kiegészíteni a népművelő jellegű propagandaponyvák eddigi vizsgálatát, és ösztönözni a továbbiakat.

A HN-ben közzétett művek láthatólag olyan változatos, a népköltészetől nem teljesen idegen műfajokat vettek alapul, amelyek a potenciális olvasóközönség számára ismertek és ezért befogadhatóak voltak.⁴⁷ A *nótaként* hivatkozott népies műdalokkal a szerzők a népi dalkultúrát és az esztétikai ízlést igyekeztek formálni, a közölt *regékkel* (többnyire az emlékezet közösségi funkcióját betöltő történeti mondákkal) a köznép történelmi tudatának alakítása volt az elsődleges cél.⁴⁸ A sorozatban megjelent művek túlnyomó többsége azonban rövid epikus, verses vagy prózai, tényfeltáró jellegű és valószerű elbeszélés (*história*) volt, amely hangsúlyosan törekedett a tudatformálásra.⁴⁹ Ezeknek a felvilágosító-ismeretterjesztő jellegű elbeszéléseknek a cselekménye általános tanulság megfogalmazására is módot adott, emiatt a példázatokkal is rokoníthatók lehetnek, de műfajilag leginkább a novellával vonható párhuzam. E *falusi történetek* jellegzetességét a valósághoz való viszonyuk, a kortárs paraszti létforma konfliktusainak reális ábrázolásmódja és sajátosan kritikus társadalomszemlélete adja, mely a romantikus paraszti reprezentációkkal ellentétben messze nem idillikus.⁵⁰ Cselekményük egy konkrétan meghatározott, speciális vidéki közegben játszódik, szereplőik pedig a falusi világ jellegzetes alakjai (az innovációkat elhozó lelkész és a tanító;

⁴⁶ Lengyel 1982: 48.

⁴⁷ Émikus fogalmakkal élve ezek leginkább a *nóta*, *rege* és a *história* kategóriái mentén rendezhetőek el. A sorozatban néhány meseszöveg is helyet kapott, ezek folklórisztikai-textológiai elemzését önálló dolgozatban tervezem elvégezni.

⁴⁸ A történeti referenciával rendelkező szövegek többnyire a honfoglalásról, tatárjárásról, Mátyás királyról, a török időkről és a szabadságharcról szólnak. Itt jegyzem meg, hogy önálló tanulmányozást érdemelnek az irodalmi ismeretterjesztés jegyében született ponyvák, a sorozatba ugyanis Ferenczy több klasszikus szerző költeményét is becsempészte, például Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály (18. sz.), Garay János (72., 91., 127. sz.) műveit. Különösen sokat közöltek Tompa Mihálytól (60., 96., 146., 164., 181–184., 196., 203. sz.), némelyiket sajátos elgondolástól vezérelve nem eredeti formájában, hanem prózában újramondva (lásd például Arany János *A fülemile* és Tompa András *polgár* című verseinek átdolgozását: 178., 210. sz.). (Az előbbi ponyva jogi vonatkozásáról bővebben esik szó egy sajtó alatt lévő dolgozatban: Domokos 2023b). Petőfi és Arany műveinek ponyván való terjesztése egyébként már a *Jó könyvek...* indulásakor felvetődött, annak megvalósítása azonban szerzői jogi akadályokba ütközött (Révay 1920: I. 93).

⁴⁹ A *história* mint úgynevezett félnépi műfaj éppen a Méhner-ponyvák megjelenésének idején élte utolsó virágkorát. Jelentése a paraszti kultúrában nem homogén, általában valamilyen megtörtént (legalábbis annak vélt), megrendítő, fontos eseményről szóló híradás, a sorozat is erre reflektált a címadásával. Takács 1958; Kriza 1979: 550.

⁵⁰ A kitalált, de egyébként a valóságban is létező településeken (pl. Mihályfalván, Monostorfalván, Kenderesen) játszódó, a falusi társadalmat a maga egészében láttató és a hétköznapi drámáját az érzelmekre hatóan tükröző történetek (az irodalmi szociográfia virágkoránál évtizedekkel korábban) az éppen változó agrártársadalom és a konfliktusos paraszti létforma fiktív, mégis sajátosan dokumentatív jellegű reprezentációi.

az írástudatlan, dorbézoló, lusta, valamint ellenpárja, az önművelő, becsületes, szorgos paraszt; a rátarti lány; az úri életre vágyó gazda; a cifrázkodó cseléd stb.). A hétköznapi konfliktusokban drámaian megnyilvánuló társadalmi problémákat, a szereplők jellemét és cselekedeteit sok elbeszélésben egy bölcs és a rétegzett vidéki társadalommal empátiás narrátor tolmácsolja, aki a történetekből levonható morális tanulságot rendszerint külön is nyomatékosítja.⁵¹

A HN füzetekinek egy jelentős csoportját, (legalább) huszonhat füzetet, azaz a teljes korpusz közel egytizedét egyetlen szerző, a sorozatszerkesztő Ferenczy József írta. Az ő, következetesen név nélkül megjelentetett füzetekre sajátos elbeszélő stílus jellemző, történetei a sorozat más darabjaihoz képest közvetlenebb, didaktikusabb módon, az értekező próza stílusához közelítve szólnak az általa fontosnak tekintett témákról.⁵² A sorozatszerkesztő programját a neves pedagógus-szakíró Kiss Áron a következőképpen foglalta össze:

„[Ferenczy] a legnagyobb gonddal átvizsgálta a kiszorítandó ponyvairodalmat, s aztán számba véve a nép megszokását és ízlését, olyan munkatervet állapított meg, mely a nép életének minden mozzanatára kiterjedjen, minők: családi, társadalmi és polgári élet; nevelés, erkölcs, vallás, babona; egészség, betegség; hajlamok, szokások, jellem; gazdálkodás, biztosítás, tűzoltás; mesék, mondák, dalok; történetek; a nép életével is érintkező tudományos ismeretek, stb.; szóval mindent bevon e vállalat körébe, ami a nép értelmét, kedélyét, képzeletét, magatartását és cselekvését művelheti, nemesítheti.”⁵³

A füzetekből kirajzolódó tematikai változatosság egyszerre mutatja be a vidéki társadalom (felülről látszó) problémáit, illetve az ezek leküzdésére törekvő gazdaság- és művelődéspolitikai szándékot. Ferenczy fő törekvése az volt, hogy a túlzott moralizálást elkerülve, szórakoztatva oktassa az olvasóit, ügyelt azonban arra is, hogy az érdekes elbeszélésekkel és dalokkal való mulattatás mellett a műveknek mindig legyen közérthető tanulságuk is.⁵⁴ A köznépi ismeretterjesztés és mentalitásformálás jegyében a népművelő ponyvák létrehozásával többek között az olyan égető társadalmi problémák orvoslását tekintette feladatának, mint például a babonáság és a kuruzslás (10., 28., 51., 54., 56., 82., 84., 89., 135., 184.

⁵¹ E történeteket érdemes a realista irodalmi programot megvalósító, nálunk is nagy népszerűségnek örvendő Bertold Auerbach *Schwarzwälder Dorfgeschichten* című novellagyűjteményét alapul véve olvasni, melyben a szerző a nem idealizált paraszti életvilág ábrázolásával egy új kisepikai műfajt (*falusi történet*) teremtett. A fekete-erdei történetek adaptálását a magyar köznépi számára először Eötvös József vetette fel 1845-ben, a népkönyv kiadó egyesület elnökeként (N. N. 1845). Auerbach falusi novelláiról Trefort Ágoston is elismerően nyilatkozott, követendő esztétikai és politikai mintaként állítva azokat a magyar írók számára (Trefort 1882). A falusi történet és Auerbach magyar recepciójáról ír: Hansági 2022: 217–297.

⁵² Ferenczy 1891: 210. Témaválasztásai egy későbbi társadalmi látletével összeolvasva is tanulságosak: Ferenczy 1911.

⁵³ K. [Kiss Áron] 1890: 171.

⁵⁴ Vö. Gyulai Pál a *Jó könyvek...*-ről megjelent 1883-as kritikájával: Gyulai 1911: 234–240.

sz.) az alkoholizmus (27., 145., 149., 245. sz.), a kártyaszenvedély (68., 204. sz.), vagy a gyermekhalandóság és a magzatelhajtás (16., 29., 103., 155., 219. sz.). A sorozat az egészségügyi, tudományos, közjogi, pénzügyi, gazdasági és ipari ismeretek terjesztése mellett általános erkölcsi elveket is megfogalmazott (különösen a család és a munka vonatkozásában).⁵⁵

Ami az ideológiai befolyásolást illeti, a sorozat több olvasmánya is nagy hangsúlyt fektetett a hazafias érzések, a nemzeti identitás táplálására, illetve a királyhoz és a kormányhoz való lojalitás erősítésére, valamint a képviselők, a politikusok iránti bizalom kiépítésére (43., 59., 108., 138., 232., 242. sz.). Eközben egy „nagy, gazdag és boldog” Magyarország érdekében, a protekcionizmus szellemében a magyar ipar és kereskedelem fejlesztésére is buzdított (például: 43., 76., 112., 156. sz.). Számos füzet tematizált aktuálpolitikai kérdéseket, különösen sok ponyva érintette a kivándorlást (153., 214., 252., 265. sz.), vagy az 1890-es évektől az agrárszocializmus és az aratósztrájkok problémáját (174., 197., 207., 209., 211., 212., 220., 226., 228., 237. sz.). Ez utóbbiak mindegyike feltűnően élesen és igen változatos módokon bírálta a földmunkások és a szegényparasztság ilyen irányú megmozdulásait. A részegesnek és hamiskártyásnak beállított „elvtársak”, a heti hatost (a tagdíjat) elcsaló szocialista agitátorok mint hamis prófétaik jelennek meg e ponyvákban. Jól tetten érhető a ponyvairodalmi propaganda az olyan olvasmányokon keresztül is, amelyekben különféle közigazgatási intézkedések, társadalmi intézmények vagy frissen bevezetett jogszabályok értelmezése, és a bennük foglaltak népszerűsítése volt a cél.⁵⁶

AZ ÁLLAMI SZUBVENCIO MÉRTEKE

Amennyire a források láttatni engedik, a két sorozat anyagi támogatását a minisztérium a központi költségvetés mellett egy kulturális alapítványon keresztül biztosította. A korabeli sajtóforrások (*Budapesti Közlöny, Fővárosi Lapok, Nemzet*)

⁵⁵ Az olvasmányok a takarékos, józan életű, önművelő, békés természetű, családja iránt felelősséget vállaló, embertársai, különösen szülei iránt tisztelettel viselkedő, jogait és kötelességeit ismerő polgár eszményképét közvetítették, emellett igyekeztek a társadalmat érzékenyíteni a vallási türelem, a természetvédelem és még a fogyatékkal élők irányában is (például: 5–6., 25., 28., 67., 90., 95., 163., 168. sz.).

⁵⁶ Az olcsó utazás az 1889-ben bevezetett vasúti díjszabásreform következtében vált lehetővé a tömegek számára. Az új zónatarifa-rendszert ismerteti és az utazás mentalitásformáló ereje mellett tör lándzsát *A zónás atyafiak* című ponyva (76. sz.). Az 1891. évi népszámlálási eredményeket magyarzza el közérthető módon *A bölcsőtől a sirig* című írás (155. sz.). Az 1892. évi valutareform állami népszerűsítésének eszköze volt a *Hogy leszünk az apró pénzzel? Vagy forint és krajczár helyett korona és fillér* című füzet, amelynek elkészítését az új pénznemekről, a takarékoságról és a hitelrendszerről szóló pénzügyi ismeretterjesztés szándéka vezérelte (125. sz.). A gazdasági munkás- és cselédségélypénztárról szóló 1900. évi 16. tc. propagandájaként értelmezhető a 246. sz. *Szerencse a szerencsétlenségben* című füzet. A tűzkár és a jégverés elleni biztosítás intézményét mutatja be, és az Első Magyar Általános Biztosító Társaságot reklámozza az *Erdős Péter története vagy a kinek nem ártott sem tűz, sem jégeső* (59. sz.), és még sorolhatnánk.

tanulása alapján 1888 után a vallás- és közoktatásügyi miniszter az általa kezelt Röck Szilárd kulturális alap kamataiból (is) folyósította a Méhner-ponyvák pénzbeli támogatását.⁵⁷ Az állami szubvenció mértékéről és feltételeiről 1891-ben az akkori miniszter, Csáky Albin számolt be a képviselőháznak benyújtott jelentésében:

„Miként a múltban, úgy az 1890-ik évben is jóakaró figyelemmel és támogatással voltam azon törekvések iránt, melyek a népnek erkölcsnemesítő és felvilágosító népies olvasmányokkal való ellátását tűzték ki céljukul. Ez évben is 1000 frttal segélyeztem a »Magyar mesemondó« című ily célú vállalatot, csupán azt kötvén ki, hogy tartozik egy évben 8 egész, 16 féléves füzetet, mindeniket legalább 20.000 példányban, 2 illetve 1 krajczárnyi árban kiadni.»⁵⁸

A jelentést összevetve a Röck-alapból juttatott segélyekről szóló pénzügyi beszámolókkal, úgy tűnik, hogy ebben az évben a miniszter teljes egészében a kulturális alapból támogatta a ponyvasorozatot, összesen 1000 forinttal.⁵⁹ Az idézet további érdekessége, hogy kiderül belőle, a minisztérium milyen feltételekhez kötötte a támogatás felhasználását: az MM-ből a szubvenció fejében legalább évi nyolc, míg a féléves HN-ből minimum tizenhat füzetnek kellett megjelennie, egyenként legalább 20 000 példányban. Ezen adatok alapul vételével a két sorozatra együttesen számolva, úgy tűnik, hogy a tárca évente, ívenként körülbelül 62 forint állami támogatással számolt, ami 480 ezer darab ponyvára nézve füzetenként átlagosan 0,2 krajcárt jelentett.

⁵⁷ Röck Szilárd (1799–1888) ügyvéd, hatalmas vagyonát végrendeletében különböző közművelődési célokra ajánlotta fel. (Az Akadémiának rendelt alapítványáról bővebben lásd: Fekete 2000: 135–137.) A sajtóhírek szerint a közoktatásügyi miniszter az alapítvány félévente megítélt kamataiból 1889 júniusában 800 forinttal, 1890 júniusában és decemberében 500-500 forinttal, 1891-ben szintén összesen 1000 forinttal segélyezte a ponyvairódműi vállalkozást. Nem találtam meg valamennyi pénzügyi beszámolót, de a töredékes adatok alapján tudható, hogy az 1892 decemberében, valamint az 1894 júniusában osztott kamatokból újabb 500-500 forint támogatás jutott a sorozatokra.

⁵⁸ Csáky 1891: [2].

⁵⁹ Más források is azt mutatják, hogy a propagandaponyvák állami támogatása évente átlagosan 1000 forint körül lehetett, az azonban változó volt, hogy ezt mikor milyen büdzséből finanszírozták. Herman Ottó már idézett parlamenti beszédében említette, hogy 1895-ben a támogatási összegnek csak a fele származott a kulturális alapból, a másik fele a tárca terhére ment. *Képviselőházi napló* 1895: 257–258. A felszólalások sajtóváltozata kevésbé részletesen idézte az országgyűlésben elhangzottakat: vö. Herman 1895. Azt nem tudjuk, hogy más évekre is érvényes lehetett-e a támogatási források hasonló arányú megoszlása, a költségvetési kimutatások ilyen részletességben nem informatívak. (Noha a minisztérium a következő évben is folytatta a ponyvasorozatok támogatását, az 1896. évi állami költségvetésben a VKM-hez tartozó költségvetésben nem szerepel önálló tételként ilyen jellegű kiadás, sem a népnevelés rovatban, sem a segélyek között. *Állami költségvetés* 1895: 10.)

KIADÓ, PÉLDÁNYSZÁM, TERJESZTÉS

Szerkesztőként Ferenczy felismerte, hogy az új ponyvafüzetek sikere a hatékony könyvterjesztésben rejlik, ehhez pedig a könyvárusi disztribúció helyett a hálózó kereskedelmet és az ügynöki hálózat mozgósítását, kiépítését célozta meg. Így esett a választása a népies nyomtatványairól ismert és vidéken is hatékonyan működő könyvkereskedőre, Méhner Vilmosra. A német származású, magyarul nem értő Méhner (Friedrich Wilhelm Mehner, 1837–1907) Lipcsében tanulta a könyvkötő mesterséget, vándorútja során került Magyarországra és telepedett le Budapesten könyvkötő segédként az 1850-es évek végén. Ügyeskezű iparosként hamar önállósodott, és nevet is szerzett magának, gondos kiállítású könyvei részt vettek hazai és nemzetközi szemléken,⁶⁰ szaktudását pedig a magyar elit értelmiség több alkalommal is igénybe vette különböző, nagy presztízsű diplomáciai ajándékok előállításához.⁶¹ Korán felismerte a kolportázsban rejlő üzleti lehetőséget, és 1872-ben könyvkiadó vállalatot alapított Budapesten.⁶² Méhner Vilmos kiadóvállalata több mint két évtizeden keresztül jelentetett meg tudományos és szépirodalmi kiadványok mellett főként a populáris igényeket kielégítő vallási és világi nyomtatványokat, periodikákat, tankönyveket, naptárakat és egyéb népies kiadványokat.⁶³ Jól kiépített kolportázs-kereskedelmi gyakorlata révén a ponyva-irodalom sikeres terjesztője is lett.⁶⁴ A Méhner kiadó 1895-ben beolvadt a Franklín Társulatba, kiadványai azonban továbbra is Méhner név alatt jelentek meg, így az MM és a HN ponyvafüzetei is.⁶⁵

A Méhner-ponyvasorozatokban megjelent füzetek kiadvány- és a példányszámáról hozzávetőleg pontos ismeretekkel rendelkezünk. Lengyel András elvégezte

⁶⁰ 1873-ban jelen volt a kecskeméti iparműkiállításán, és jelentkezett a bécsi világiállításra is. *Budapesti Közlöny* 1872. augusztus 11. (6.) 183. 1., uo. 1873. március 14. (7.) 61. 514.

⁶¹ Jókai Mór Erzsébet királynénak ajánlott regényének (*Az élet komédiásai*, 1876) díszpéldányát Méhner kötötte be a királyné családí színeinek megfelelően, ezen kívül a Szent István Társulat hódolatát kifejező, IX. Pius pápának a Vatikánban átadott felirat is Méhner munkáját dicsérte. N. N. 1877: 177; N. N. 1876: [2].

⁶² Kuttner (Kelemen) Dávid több mint másfél évtizeden keresztül intézte a Méhner-cég ügyeit, az egykorú beszámolók szerint ő irányította a terjesztést, és nagy szerepe volt a művek kiadásra való kiválogatásban. Aric. [Sas] 1907: 136.

⁶³ Pogány Péter szerint Méhner Vilmos volt az első, aki Vörösmarty, Petőfi és Tompa műveit terjesztette ponyván a falusi lakosság számára (Pogány 1978: 316). Az 1880-as évektől több népszerű füzet sorozata is ismert (*Magyar nép-könyvtár, Mulattató és hasznos olvasmányok, Népszerű orvosi tanácsadó* stb.). A kortárs könyvkereskedő társadalom azonban negatív fogadtatásban részesítette Méhnernek a hazai könyvkereskedői szokásokkal szemben meghonosított új könyvterjesztési gyakorlatát, erről lásd például a Magyar Könyvkereskedők Egyletének közlönyében zajló polémiát a postai úton való könyvterjesztésről: G. 1879; Mehner 1879.

⁶⁴ Noha nyilvánvalóan túlzás, kiadványai elterjedtségét tekintve árulkodik az, amit nekrológiájában állítanak róla: „[...] alig van a legtávolabbi faluban is magyar ember, úr és szántóvető, a ki ne hallotta volna a Méhner nevet.” N. N. 1907.

⁶⁵ Az üzletátvétel dokumentációját lásd OSZK Kt. Fond 2/1105. (A felvásárlást megelőzően, 1895. augusztus 16-án felvett készletkimutatás az illusztrációk elkészítéséhez használatos kli-sékre is kiterjedt, és eszerint a beolvadás idején a *Magyar Mesemondóhoz* 101, a *Históriák, Nótákhoz* pedig 192 darab klisé tartozott.)

az MM-ben megjelent kiadványok rekonstruálását, ez alapján 156 füzet címléírását közölte.⁶⁶ A HN-füzetek sorszámozása a jelen dolgozathoz elkészített jegyzék szerint a 266. számig futott, azaz a két sorozatban összesen (legalább) 422 darab ponyvafüzet jelent meg 1886 és 1904 között.⁶⁷

Ami az egyes füzetek példányszámát illeti, a VKM által szabott támogatási feltétel, a sorozatszerkesztő erre vonatkozó közleményei, valamint a sajtóban publikált beszámolók egybevágók. Ezek szerint az egyes füzetek 20–40 ezer példányban jelentek meg,⁶⁸ esetenként még az 50 ezres példányszámot is meghaladták.⁶⁹ A kultuszminisztérium által támogatott ponyvák megjelenését a sajtó élénk érdeklődése kísérte, a rendszeresen közzétett recenziók alapján tudjuk, hogy a ponyvairódmű vállalkozás első néhány hónapjában, 1886 augusztustól decemberig tizenkét MM- és huszonnégy HN-füzet jelent meg, összesen 720 ezer példányban. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a teljes első évfolyamnak volt második kiadása is, tehát a sorozat egyes füzetei eleinte inkább a 40 ezres példányszámot közelíthették.⁷⁰ Ferenczy József a sorozat fennállásának hatodik évében több mint hatmillió megjelent, és a nép kezén forgó példányról tett említést,⁷¹ Pulszky Ferenc pedig hét és fél évvel az első füzetek megjelenését követően összesen 8 millió forgalomban lévő példányról szólt.⁷² Ha hitelt érdemlőnek tekintjük ezen adatokat, akkor a füzetek évente átlagosan közel egymillió példányban kerülhettek forgalomba.

E kiadványok egy része kereskedelmi úton jutott el az olvasókhöz, a kiadói terjesztés mellett azonban az állami intézményrendszer, valamint a társadalmi szervezetek is intenzíven bekapcsolódtak a ponyvák közvetítésébe és propagálásába. Az állam által felvásárolt Méhner-ponyvák az üzletitől eltérő logika alapján, ingyenes terjesztéssel, a vidéki középosztály mozgósításával jutottak el nagy

⁶⁶ Lengyel 1982: 42–45.

⁶⁷ A HN néhány darabja ez idáig nem került elő. Nincs tudomásom a 251., 254–258., a 260. és a 263–264. sz. füzetekről, ezen kívül nem találtam meg, de másodlagos forrásból ismertek a 76b., a 190. és a 199–200. sz. füzetek adatai.

⁶⁸ Ferenczy 1891: 211.

⁶⁹ Szenzációként jelent meg a hír, hogy Vargha Gyula *Nóták a magyar nép számára* című, sorozatnyitó füzetéből (1. sz.) 50 000 példánynál is több fogyott el. *Fővárosi Lapok* 1888. november 11. (25.). 331. 2432.

⁷⁰ Az ismeretlen szerző 1886. december 12-én számolt be arról, hogy a teljes első évfolyam második kiadása néhány héten belül piacra kerül. (J.) 1886: 2509. A példányadatokról a későbbiekben csak töredékes információkkal rendelkezünk, tanulságos azonban, hogy más évre vonatkozóan (1890) a sajtó szintén 720 ezer forgalomba hozott füzetéről tesz említést. *Néptanítók Lapja* 1891. március 11. (24.) 20. 176.

⁷¹ Ferenczy 1891: 211.

⁷² A ponyvairódmű iránt érzékeny Pulszky ezen az ülésen hívta fel a résztvevők figyelmét a sorozatszerkesztő érdemeire, és adta át négy kötetbe gyűjtve az addig megjelent ponyvafüzeteket. (Az MTA könyvtárában ma az M. Irod. 2516 jelzetten két kötetbe kötve található a *Históriák, Nóták* 160 füzete, valamint a 230.861 és 230.862 jelzeteken a *Magyar Mesemondó* füzetei. A könyvtári inventáriumban ugyan nem találtam erre vonatkozó bizonyítékokat, de elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a kötetek azonosak lehetnek a Pulszky által ekkor az Akadémiának juttatott kötetekkel.)

tömegekhez. Ezzel a kiadványterjesztési stratégiával az állam egyfelől az iskolai és népkönyvtárak igényeit igyekezett kielégíteni, másfelől, marketingfogásként az erkölcsös ponyvairodalmi vállalkozásoknak szeretett volna minél nagyobb ismertséget szerezni. A propagandaponyvák terjesztésének hivatali útja az állami és egyházi oktatási intézményrendszeren keresztül valósult meg (amelynek felügyelete, mint említettük, a sorozat szerkesztőjének munkaköri kötelessége is volt). Az ingyenes füzeteket a tanfelügyelőségeken keresztül, miniszteri utasításokban rögzített módon juttatták el az iskolai és népkönyvtárakba, illetve jutalomkönyvként a tanítókon keresztül az egyes tanulókhöz.⁷³ A tanfelügyelők az iskolaszéki elnökökkel, tanítókkal és lelkészekkel, a püspökök az esperesekkel felhívásokban és körlevelekben közölték a miniszteri utasítás célját és tartalmát („az ártalmas ponyvairodalmi terméket kiszorítani s a népet fokozatosan más irányú olvasmányokhoz szoktatni”),⁷⁴ a szétosztandó példányok pedig a kör- és községi jegyzőkön, illetve az egyházi méltóságokon keresztül jutottak a népoktatókhoz.⁷⁵

A sorozatszerkesztő visszaemlékezéséből tudjuk, hogy saját személyes és hivatali kapcsolatrendszerét is teljes mértékben mozgósítva, hatalmas munkával igyekezett a ponyvák elterjedését elősegíteni. Kapcsolatba lépett gazdasági és művelődési egyletekkel, ahol felolvasásokat tartott, és amelyeknek füzetek ezreit ajándékozta, de a fővárosi polgármesteri hivatalon keresztül a kórházakban tartózkodó betegeknek és a honvédségen keresztül a katonáknak is számos példányt juttatott annak érdekében, hogy a mentalitásformálást megcélzó ponyvairodalom missziója minél szélesebb kört elérjen.⁷⁶

A sorozat fogadtatása a szűkebb szakmai és a hazai művelt nagyközönség körében egyértelműen pozitív volt, a sajtóreceptió tanulsága szerint művelődéspolitikusok és pedagógiai szakírók, valamint tanítók és lelkészek eredményes kampányának hatására a hasznos népművelő ponyvairodalom terjesztése kiterjedt társadalmi mozgalommá vált a 19. század végi Magyarországon. A terjesztés hatékonyságát és a sorozatok népszerűségét bizonyítja, hogy még a külföldön élő magyarokhoz is ezrével jutottak e kiadványokból.⁷⁷ A kutatás jelen állása szerint

⁷³ A művelődéspolitikai nem titkolt célja volt, hogy a jó és hasznos olvasmányok a gyermekeken keresztül a szüleikhez is eljussanak. A népiskolai olvasókönyvekről mint a szülők mentalitására is hatást gyakorló népkönyvekről: Radó 1881: 147.

⁷⁴ Ballagi 1887; Kun 1887: 304. A református tanítók ponyvaterjesztésben játszott szerepét hangsúlyozta Szana Tamás is a *Jó könyvek...* sorozat kapcsán: „Biztos tudomásom van róla, hogy csak maga a ref. tanítóság útján évenként százezer füzetke terjedt szét vállalatukból, s egyes darabok nagyon is erős concurrentiát csináltak a ponyva régibb termékeinek.” Szana 1886.

⁷⁵ Az elosztási lánc működőképességéről a publikált intézményi értesítők könyvgyarapodásról szóló beszámolóiból értesülhetünk, lásd például: Pálffy 1887: 9; Jausz 1887: 30. Emellett e ponyvák a városi munkásság számára kialakított könyvtárakba is eljutottak, a budapesti VIII. kerületi munkásotthon könyvtárában például 1903-ban valamennyi addig megjelent Méhner-ponyva megtalálható volt. Berkes 1903: 22–26.

⁷⁶ A vállalkozást népszerűsítő, kiadványterjesztési stratégiáiról részletesen is beszámol: Ferenczy 1891: 211; Ferenczy 1893.

⁷⁷ Románián, Bulgárián és Szerbián kívül Amerikába (New Yorkba és Pittsburgh-be) is szállítottak a ponyvák közül. Ferenczy 1891: 211. (Az amerikai terjesztés mellett szól az is, hogy egy, az

a propagandaponyvák tényleges köznépi fogadtatását és konkrét akkulturációs hatását nehéz dokumentálni. Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a ponyvairodalomnak milyen szerepe lehetett a modern polgári berendezkedésre és a kapitalista viszonyokhoz való alkalmazkodásra irányuló stratégiák kialakításában, vagy általában annak a nehezen megragadható társadalmi-kulturális folyamatnak a megvalósulásában, amit paraszti polgárosulásnak nevezünk. A szövegfolklorisztika azonban a ponyvák folklorizációjának (népivé válásának) vizsgálatával, különösen az egyes olvasmányszövegek és a szóbeliségből lejegyzett népköltési szövegek filológiai összevetésével a jövőben talán hozzájárulhat a propagandaponyvák mentalitásformáló hatásának felméréséhez is.

* * *

A tanulmány az 1886-ban létrehívott *Históriák, Nóták* című ismeretterjesztő-erkölcsnemesítő kiadványsorozatot mutatja be, hangsúlyozva a 19. század második felében kialakult sajátos populáris olvasmánytípus és újszerű tömegkommunikációs forma, a népművelő ponyva (*propagandaponyva*) társadalomtörténeti forrásértékét. A Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter, majd hivatali utódai által támogatott ponyvasorozat nem csupán a köznépi művelődését segítette, de kormányzati intézkedések és stratégiák közvetítésének és értelmezésének is az eszköze volt. A hatalmi elit által a tömegebefolyásolás szándékával megvalósított, kontrollált tartalmú és irányított terjesztésű kiadványokat részben elvi-ideológiai megfontolások, másfelől valós társadalmi-gazdasági igények hívták életre. E füzetek felfoghatóak úgy is, mint a dualizmus társadalmi és szociális problémáinak, valamint a megoldásukra vonatkozó, aktuális művelődéspolitikai javaslatoknak a ponyvairodalmi lenyomatai. A népművelő ponyvák azonban nemcsak dokumentálták a paraszti életforma és a kapitalizálódó, iparosodó társadalom konfliktusait, de a modernizáció és a polgárosodás eszméinek terjesztésével maguk is hozzájárultak a hagyományos műveltség és életmód átalakításához.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.)

Fond 5. *A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság irattára.*

Fond 2. *A Franklin Társulat iratai.*

Országos Széchényi Könyvtár Levelestár (OSZK Lt.)

P. Szathmáry Károly levele Tolnai Lajoshoz. Budapest, 1882. június 12.

OSZK-ban őrzött, a HN első húsz füzetét magában foglaló kolligátumkötet a *Philadelphiai Első Magyar Műkedvelő Egylet* bélyegzőjével van ellátva: OSZK 836.822/1–20.) Visszatetszést váltott ki azonban a magyarországi nemzetiségek körében a magyar nyelvű ponyvák kötelező terjesztése (a turócszentmártoni *Národnie Noviny*ban megjelent kritikát ismerteti: N. N. 1886), nem véletlen, hogy az Amerikába kivándorolt magyarokról szóló egyik Méhner-ponyva szlovák fordításban is megjelent. Ferenczy 1891: 211.

Históriák, Nóták 1–266. sz., 1886–1904. Méhner Vilmos, Budapest. A sorozat részletes bibliográfiáját lásd az *E-függelék*ben: https://korallfolyoirat.hu/wp-content/uploads/2023/11/04_Domokos_e-fuggelek_K93.pdf

- Állami költségvetés* 1895: *Állami költségvetés a magyar korona országai részére az 1896. évre*. Budapest.
- Ballagi Károly 1887: Borsodmegye kir. tanfelügyelősége. 1418. sz. Felhívás az iskolaszéki elnök és tanító urakhoz Borsodmegyében. *Borsod. Miskolczi Értesítő* 1887. október 20. (21.) 42. 2.
- Berkes Imre (szerk.) 1903: *A Budapesti VIII. ker. Munkásotthon Könyvtárának czimjegyzéke*. Budapest.
- Csáky Albin 1891: A közoktatás állapota. *Nemzet* 1891. november 7. (10.) 3301. [2–3.]
- Dolinay Gyula 1879: *Könyvet a népnek! Az iskolai és népkönyvtárak kérdése*. Budapest.
- Ferenczy József 1891: „Magyar Mesemondó”. *Néptanítók Lapja* 1891. március 25. (24.) 24. 209–212.
- Ferenczy József 1893: A felnőttek oktatása s a népies irodalom. *Magyar Paedagogia* (2.) 268–277.
- Ferenczy József 1899: Emlékbeszéd Trefort Ágoston felett. In: Ferenczy József: *Irodalmi dolgozatok*. Budapest, 52–80.
- G. [?] 1879: Egy magyar kiadó! *Corvina* 1879. június 7. (2.) 10. 38.
- Gönczy Pál 1885: Karácsonra. *Néptanítók Lapja* (18.) 102–103, 833–835.
- Gyulai Pál 1911: Jó könyvek a magyar nép számára. In: Gyulai Pál: *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, 234–240.
- Herman Ottó 1895: A nép olvasmányai. *Budapesti Hírlap* 1895. február 9. (15.) 39. 6.
- Jausz György 1887: *A Soproni M. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola hatodik értesítője*. Sopron.
- K. [Kiss Áron] 1890: „Az új ponyvairodalom”. *Néptanítók Lapja* 1890. március 15. (23.) 22. 171–172.
- [Kiss Áron] é. n.: *A pocsolya-paraszt vagy az igazi falusi biró*. (Magyar Mesemondó 17. sz.). [Budapest].
- Képviselőházi napló* 1895: *XXII. kötet. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. Budapest.
- Kun Bertalan 1887: Püspöki körlevél. (Miskolc, 1887. április 15.) *Sárospataki Lapok* 1887. április 25. (6.) 17. 302–304.
- Majer István 1848: *A magyar képezdek reformja. Írta s az oktatási Minister Urnak benyújtotta --*. Esztergom.
- Mikszáth Kálmán 1973: A ponyvairodalom megszüntetése. In: Bisztray Gyula – Király István (szerk.): *Cikkek és karcolatok XIII. 1882. január–május*. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 63.) Budapest, 14–15.
- N. N. 1845: Fővárosi ujdonságok. *Pesti Hírlap* 1845. március 13. (5.) 438. 168.
- N. N. 1876: Az »Élet komédiásai«. *Magyar Polgár* 1876. január 10. (14.) [3.]
- N.N. 1877: A Szent-István-Társulat hódolata Pápa ő Szentségénél. *Katholikus Hetilap* 1877. május 24. (33.) 21. 177–178.
- N. N. 1881: Az országos tanítói gyűlés. A magyarországi tanítói testületek képviseleti nagygyűlése. *Népnevelők Lapja* (16.) 39. 618–619.
- N. N. 1907: Méhner Vilmos. *Vasárnapi Ujság* (54.) 36. 715.

- P. Szathmáry Károly 1884: *Emlékeim*. Szilágysomlyó.
- Pálffy Boldizsár (szerk.) 1887: *A Szombathely Városi Államilag Segélyezett Polgári Leányiskola XI-ik Értésítője az 1886/87-ik tanévről*. Szombathely.
- Radó (Roth) Vilmos 1881: A népiskolai olvasókönyvekről. *Néptanítók Lapja* 1881. április 30. (14.) 8. 146–149.
- Révay Mór János 1920: A „Jó könyvek” és a népirodalom. In: Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai. I.* Budapest, 90–105.
- Szádeczky Lajos 1885: A magyar történeti congressus naplója. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai*. Budapest, 181–202.
- Szana Tamás 1886: A nép olvasmánya. *Nemzet* 1886. szeptember 29. (5.) 1467. 1.
- Trefort Ágoston 1882: Schwarzwälder Dorfgeschichten von B. Auerbach, 1844. In: Trefort Ágoston: *Kisebb dolgozatok*. Budapest, 67–70.
- Trefort Ágoston 1888: 1885. jun. 17. tartott beszámoló beszéd a pozsonyi I. választó kerületben. In: Trefort Ágoston: *Beszédek és levelek*. Budapest, 175–181.

Budapesti Közlöny, 1882–1914.

Fővárosi Lapok, 1882–1901.

Nemzet, 1882–1895.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aric. [Sas Ignác Miklós] 1907: Méhner Vilmos. *Corvina* 1907. szeptember 10. (30.) 25. 136.
- Atkinson, David – Roud, Steve (eds) 2019: *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Newcastle.
- Chartier, Roger 2000: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 305–318.
- Császtvay Tünde 1997: A halottak nem kérdeznak vissza. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom. Kultusz történeti tanulmányok*. Budapest, 60–68.
- Császtvay Tünde 2011: A tintakuli ára. A korai dualizmus irodalmának pénzgazdasága. *Helikon* (57.) 4. 592–614.
- Deák Ágnes 2018: *Suttogások és hallgatások – Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867*. Budapest.
- Deák Ágnes – Tamás Ágnes 2021: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875*. Pécs.
- Domokos Mariann 2021a: Vikár Béla, a legifjabb Tatár Péter. Populáris egészség-felvilágosító nyomtatványok a XIX. századi kolerajárványok idején. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 9*. Budapest, 351–368.
- Domokos Mariann 2021b: „Éljen Wekerle s a polgári házasság!” Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén. In: Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz Tíz. Jubileumi kötet*. Szekszárd, 221–240.

- Domokos Mariann 2023a: „Az arany ember vagy a rongyos bankó”. Valutareform a ponyván. In: Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben*. Pécs, 141–162.
- Domokos Mariann 2023b: *Jog és irodalom a ponyván. Népi jogtudat, jogismeret és jogi szocializáció a 19. század végén*. (Közlésre elfogadott kézirat).
- Farkas Judit Antónia 2020: Állam, társadalom és könyvfogyasztás. A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában. In: Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2020*. Budapest, 74–94.
- Fekete Gézáne 2000: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. kötet. 1859–1900*. Budapest.
- Ferencz József 1895: Buzogány Áron. Életrajz. *Keresztény Magvető* (30.) 2. 65–90.
- Ferenczy József 1911: Társadalmi problémák. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (4.) 2. 107–123.
- Hansági Ágnes 2022: *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634548461>.
- Ispán Ágota Lídia 2020: *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest.
- Jowett, Garth S. – O’Donnell, Victoria 2015: *Propaganda and Persuasion*. 6. edition. London.
- Kovács Máté (szerk.) 1970: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Budapest.
- Kriza Ildikó 1979: História. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. Budapest, 550–552.
- Lengyel András 1982: Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886–1904). *Magyar Könyvszemle* (98.) 1. 40–50.
- Lipták Dorottya 2002: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*. Budapest.
- Lyons, Martin 2000: A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest 348–380.
- Mann Miklós 1982: *Trefort Ágoston élete és működése*. Budapest.
- Mehner, Wilhelm 1879: Herrn Anonymus G. *Corvina* 1879. július 7. (2.) 13. 50–51.
- Mikos Éva 2015: Regék a magyar előkorból. Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter Regé kunyhójában. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 4. Budapest, 387–405.
- Peres Sándor 1890: *A magyar népoktatásügy fejlődése 1867–1887. Tekintettel Gönczy Pál működésére*. Budapest.
- Pogány Péter 1978: *A magyar ponyva tüköre*. Budapest.
- Takács Lajos 1958: *Históriások, históriák*. Budapest.
- Wittmann, Reinhard 2000: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, 321–347.